

Ad Knotter

*Mijnbouw en grensarbeid in het Nederlands-Belgisch-Duitse grensgebied, 1900-1973: een overzicht*¹

Het beleid van de Europese Unie om de grenzen open te stellen en tot geïntegreerde, grensoverschrijdende arbeidsmarkten te komen heeft geleid tot een hausse aan studies over het verschijnsel grensarbeid. In weerwil van alle EU-retoriek over dit onderwerp blijft het arbeidsaanbod echter grotendeels nationaal georiënteerd. Grensoverschrijdende arbeidsmarkten ontstaan alleen in uitzonderlijke situaties. Er is inmiddels veel onderzoek verricht dat deze inertie tracht te verklaren. De verschillende alternatieve of aanvullende verklaringen die daarin naar voren zijn gebracht, kunnen worden onderverdeeld in verklaringen die de nadruk leggen op, ten eerste: materiële en institutionele barrières, zoals nationale verschillen in sociale zekerheidsarrangementen en onderwijs-systemen; ten tweede: economische factoren, onderverdeeld in *push* (aantreking) en *pull* (afstoting) (of het ontbreken daarvan), voornamelijk te herleiden tot verschillen in werkgelegenheid en loonhoogte; en, ten derde: mentale 'drem-pels', veroorzaakt door een oriëntatie op de eigen natiestaat en onbekendheid met het 'vreemde' aan de andere kant van de grens.

Uit historisch oogpunt kan worden opgemerkt dat al deze factoren en verklaringen een historische dimensie hebben: overheidsregelingen op het gebied van de sociale zekerheid en het onderwijs ontstonden pas in de twintigste eeuw met de opkomst van nationale verzorgingsstaten; de ontwikkeling van de economie en de arbeidsmarkt in grensgebieden was afhankelijk van processen van industrialisatie en de-industrialisatie; en gevoelens van nationale verbondenheid zijn sterk beïnvloed door politieke gebeurtenissen, zoals oorlog, bezetting, en natievorming in het algemeen.

Deze ontwikkelingen hebben geleid tot veranderingen in historische grensregimes met een dynamisch karakter. Grensregimes worden bepaald door grensregelingen en instituties, grenscontroles, economische mogelijkheden en beperkingen, mentale attitudes en identiteiten. In dit artikel wil ik laten zien hoe grensarbeid zich ontwikkelde in een specifieke regio en in een specifieke industrietak. De invloed van veranderende grensregimes op de omvang en de aard van de grensarbeid zal worden onderzocht in het Belgisch-Nederlands-Duitse grensgebied dat tegenwoordig als Euregio Maas-Rijn bekend staat. In deze regio bevonden zich vier dicht bij elkaar gelegen kolenmijnbouwgebieden: het Kempische en het Luikse kolenbekken in België, het Akens mijnndistrict in Duitsland, en de Nederlandse mijnstreek in Zuid-Limburg. Hoewel zij deel uitmaakten van verschillende nationale economieën, waren de vereiste arbeidskwalificaties van mijnwerkers in de drie landen min of meer dezelfde. Volgens de neoklassieke economische theorie zou er *ceteris paribus* bij dit homogene arbeidsaanbod een volledig geïntegreerde grensoverschrijdende arbeidsmarkt voor mijnwerkers hebben kunnen ontstaan, alsof er geen grenzen bestonden.

1 Dit artikel is een vertaling van een Engelstalige publicatie in het *Journal of Borderlands Studies* 29/3 (2014).

Dit theoretische uitgangspunt leidt tot de volgende vragen: in welke mate waren de twintigste-eeuwse mijnarbeidsmarkten in dit gebied over de grenzen heen met elkaar verbonden? Werd de grensoverschrijdende uitwisseling van arbeid voorkomen, belemmerd, of juist bevorderd door de aanwezigheid van staatsgrenzen? Was grenspendel een regulier verschijnsel, of ontstond die alleen in specifieke perioden en onder specifieke omstandigheden? Hoe kunnen we eventuele veranderingen in de richting en in de tijd verklaren? Hoe beïnvloedden institutionele factoren, bekendheid of onbekendheid met het buitenland, en *push-and-pull* de omvang en richting van de grensarbeid? Deze vragen zullen worden onderzocht in vijf verschillende perioden tussen omstreeks 1900, toen de mijnbouw in Nederland begon te groeien, en 1974, toen de laatste Nederlandse mijn werd gesloten.

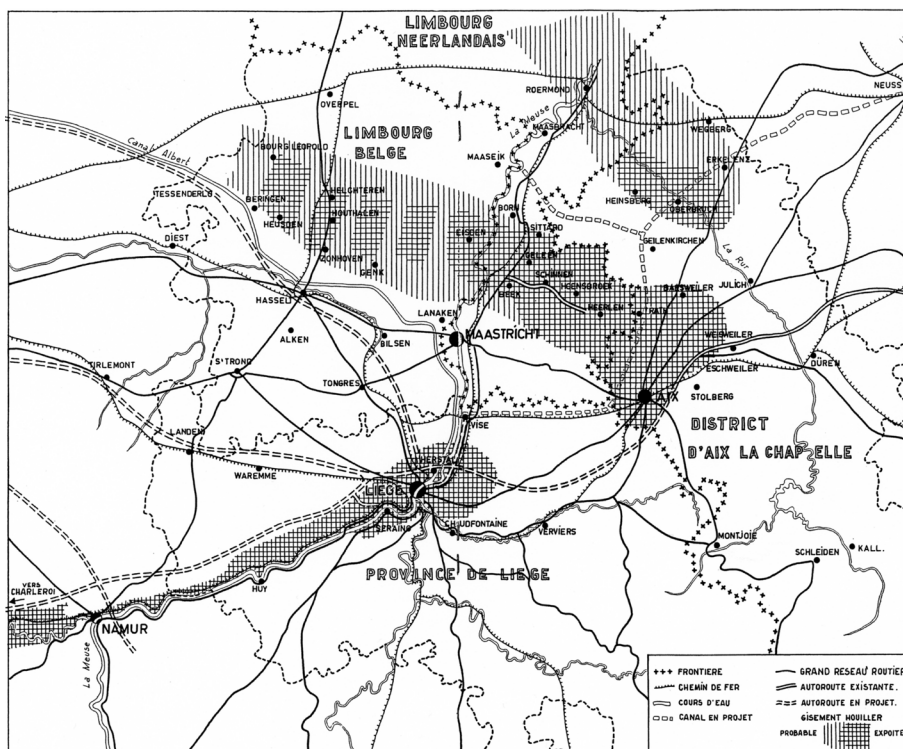
Dit overzicht is gebaseerd op historische studies over grensarbeid in dit gebied die in de laatste tien jaar zijn verschenen. De meeste van deze studies vertrokken vanuit de Zuid-Limburgse mijnstreek, centraal gelegen tussen de andere mijnbouwgebieden in de Euregio Maas-Rijn. Grensarbeid naar en vanuit dit geografische centrumgebied veranderde diverse malen van richting. Deze veranderingen weerspiegelen wisselingen in de grensregimes in verschillende perioden, zowel aan de Nederlands-Duitse als aan de Nederlands-Belgische grens.

In recent onderzoek hebben de Nederlandse geografen Van Houtum, Spierings en Van der Velde het trefwoord '(on)bekendheid' (in het Engels: *(un)familiarity*) geïntroduceerd als verklaring voor het achterblijven van de grensoverschrijdende (arbeids)mobilititeit in grensregio's, waarmee zij dus de mentale instelling van de grensbewoners centraal stellen.² In dit overzicht zal het belang van deze factor voor een verklaring van de historische ontwikkeling van de grensarbeid in vijf gevallen empirisch worden onderzocht en op zijn waarde worden getoetst.

Arbeidsmarktintegratie aan de Nederlands-Duitse grens vóór de Eerste Wereldoorlog

In de negentiende eeuw bleef de Nederlandse kolenmijnbouw hoofdzakelijk beperkt tot één bedrijf, de Domaniale Mijn in het mijnstadje Kerkrade aan de Duitse grens bij Aken. Geologisch, sociaal en cultureel maakte de Kerkradse mijnindustrie deel uit van het Akense mijnbekken, met een lange geschiedenis van kolenwinning die al in de Middeleeuwen was begonnen door de abdij van Rolduc. In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw was het voor mijnwerkers uit Kerkrade en omliggende dorpen aan de Nederlandse kant van

2 Henk van Houtum en Martin van der Velde, 'The power of cross-border labour market immobility', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 95 (2004) 100-107; B. Spierings en M. van der Velde 'Shopping, Borders and Unfamiliarity: Consumer Mobility in Europe', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 99 (2008) 497-505.

De mijnbouwgebieden in het Belgisch-Nederlands-Duitse grensgebied

Bron: Le Bulletin du Grand Liège 17 (april 1955).

de grens volstrekt gebruikelijk om werk te zoeken in de Akense mijnen aan de andere kant.³

Het is opmerkelijk dat de grenspendel vanuit Kerkrade voortduurde tot in het eerste decennium van de twintigste eeuw. In die jaren breidde de kolenwinning in de mijnstreek rondom Heerlen ten noordwesten van Kerkrade zich sterk uit, waardoor er daar een grote vraag naar ervaren mijnarbeiders ontstond. Dat grensarbeiders vanuit Kerkrade hun schreden niet naar Heerlen wendden is een duidelijke aanwijzing dat er in die tijd tussen Kerkrade en Aken nog een geïntegreerde grensoverschrijdende arbeidsmarkt bestond en dat de afstand tot de Heerlense arbeidsmarkt groot bleef. De afstand tussen de Kerkradse en Heerlense mijnen werd als een grotere barrière ervaren dan de staatsgrens. De

3 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 92-93; Ben Gales, 'Goed betaald? Mijnwerkerslonen en arbeidsmarkt in het Nederlands-Duits-Belgische grensgebied in de achttiende en negentiende eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 57-87, aldaar 63; Kristin Klank, 'Secondary labour force or permanent staff? Foreign workers in the Aachen coal mines', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 126-154, aldaar 136.

grensoverschrijdende arbeidsmarktintegratie werd in stand gehouden door tradities, door in Duitsland opgebouwde sociale rechten, en door economische voordelen: omdat de lonen en de prijzen in Duitsland hoger waren, konden de in Duitsland verdiende lonen voordelig worden uitgegeven in Nederland. Ook bestonden er nog geen goede verkeersverbindingen met de mijnzetels in het binnenland, terwijl de Akense mijnen vanuit Kerkrade goed bereikbaar waren.⁴

De integratie van de mijnarbeidsmarkt in het Duits-Nederlandse grensgebied deed zich niet alleen voor vanuit de Nederlandse kant. Uit een steekproef van bij *Domaniale Mijn* werkzame mijnwerkers tussen 1907 en 1912 bleek dat 18,6 procent was geboren in het Akense mijndistrict; de meesten woonden in het nabijgelegen Kohlscheid en pendelden dagelijks naar hun werk. Nog eens 21,3 procent was elders in Duitsland geboren, onder meer in het Ruhrgebied, maar het is niet onwaarschijnlijk dat zij daarna naar het Akense gebied waren verhuisd. Er bestond een aanzienlijke arbeidsmobiliteit tussen de mijnen aan beide zijden van de grens. Van de in Nederland geboren mijnwerkers in dienst van de *Domaniale Mijn* (46,8 procent) was 16 procent eerder werkzaam geweest in een Duitse mijn in het Akense mijndistrict; 5 procent had ook in een mijn in het Ruhrgebied gewerkt.⁵

Deze situatie leek op die in andere grensoverschrijdende mijnbouwgebieden in West-Europa. In de kolenmijnbouw aan de Duitse-Franse grens tussen Saarland en Lotharingen bij Saarbrücken bestond een voortdurende mobiliteit van mijnwerkers tussen mijnbedrijven aan beide zijden van de grens, bijvoorbeeld in de grensplaatsjes Forbach en Petit-Roselle. Al voor de annexatie van dit deel van Lotharingen door Duitsland in 1871 was er een geïntegreerde grensoverschrijdende arbeidsmarkt in dit gebied.⁶ Het Franse mijnbekken bij Valenciennes aan de Frans-Belgische grens trok tot de Eerste Wereldoorlog veel pendelaars uit de Belgische Borinage aan.⁷ In beide gevallen werkten de grensarbeiders in mijnen dicht bij de grens.

Net als in deze andere Europese voorbeelden waren de grensoverschrijdende betrekkingen in het Akens-Kerkraadse grensgebied gebaseerd op een wederzijdse bekendheid, die zijn oorsprong vond in een van oudsher bestaande uitwisseling van mijnwerkers. Het was gebruikelijk om vanuit de mijndorpen aan de grens te gaan werken in één van de aan beide zijden van de grens gelegen mijnen. De Duits-Nederlandse arbeidsmarktintegratie werd mede mogelijk gemaakt door de onbelemmerde en ruime circulatie van Duits geld aan de Nederlandse kant. De in Duitsland verdiende lonen konden daardoor gemakkelijk worden uitgegeven in Nederland. Omstreeks 1900 was er in Kerkrade dage-

4 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 96-97.

5 Achim Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLVII (2002) 7-26, aldaar 21-23.

6 Katrin Martin, *Das Eigene in der Fremde. Grenzüberschreitende Beziehungen in der deutsch-französischen Kontaktzone des Saar-Mosel-Raumes (1850-1914)* (Saarbrücken 2009) 99-100.

7 Gérard Dumont, 'Une immigration fondatrice: les Belges', in: Marie Cegarra, *Tous gueules noires. Histoire de l'immigration dans le bassin minier de Nord-Pas-de-Calais* (Lewarde 2004) 17-31.

lijks ca. 4.000 Mark in omloop. Door de schaarste aan Nederlands geld betaalden de Nederlandse mijnen tot 1909 de lonen eveneens uit in Duitse munt. Ook na dat jaar bleven de mijnwerkers de voorkeur geven aan Duits geld: zodra zij hun loon in guldens hadden ontvangen, wisselden zij die om in marken.⁸

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 maakte een einde aan zowel de monetaire als de arbeidsmarktintegratie. De Duitse munt verdween uiteindelijk uit het betalingsverkeer en de in Duitsland werkzame Nederlandse mijnwerkers, zowel migranten als grensarbeiders, keerden terug om te gaan werken in de Nederlandse mijnen. De Akense mijnen konden nu alleen nog maar een beroep doen op het lokale arbeidsaanbod en op recent geworven Poolse mijnwerkers uit het oosten van Duitsland.⁹

Guldenmänner: Duitse vlucht uit de hyperinflatie in het begin van de jaren 1920

Gedurende en na de Eerste Wereldoorlog bleef de Nederlandse mijnbouw groeien in Zuid-Limburg in een smalle strook land tussen de Duitse en Belgische grens. In dit ingesloten gebied waren in die periode niet voldoende mijnwerkers beschikbaar om deze expansie mogelijk te maken. Vanuit andere, verder weg gelegen delen van Nederland was dat evenmin mogelijk. De mijnbedrijven waren genoodzaakt een aanzienlijk deel van hun personeel uit het nabijgelegen Duitsland te halen. Het aantal mijnwerkers met de Duitse nationaliteit – zowel migranten als grensarbeiders – groeide van 1.072 in 1909 tot een maximum van 7.563 in 1930 (31 december). Vanaf 1919 begon hun aantal plotseling te stijgen van 1.670 tot een eerste hoogtepunt van 5.342 in 1923. In 1922 bestond 11 procent van de ondergrondse arbeiders uit Duitse grenspendelaars. De meesten kwamen uit nabijgelegen mijndorpen, zoals Kohlscheid en Herzogenrath, anderen kwamen uit Alsdorf, Bardenberg, Merkstein, Richterich, Würselen en de stad Aken. Na 1923 daalde het aantal grensarbeiders blijvend tot 1.000 à 1.200 tussen 1925 en 1931. In het begin van de jaren 1930 waren de Duitse pendelaars vrijwel volledig verdwenen.¹⁰

In het begin van de jaren 1920 werd het voor in Duitsland woonachtige mijnwerkers uiterst aantrekkelijk om in de Nederlandse mijnen te gaan werken. Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog en de aan Duitsland in het Verdrag van Versailles opgelegde herstelbetalingen verslechterde de monetaire situatie snel; het was de periode van hyperinflatie, waardoor de Duitse mark dagelijks aan waarde verloor. De lonen in Nederland werden uitbetaald in stabiele Nederlandse guldens, wat uiteraard een groot voordeel was voor Duitse grenspendelaars, die hun in Nederland verdiende lonen in Duitsland konden uitgeven. In de tijd zelf werd geschat dat de door Duitsers in de Nederlandse mijnen

8 Joke Mooij, 'Guldens versus franken en thalers: de geldcirculatie in Limburg tussen 1839-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIX (2004) 7-29, aldaar 25-28.

9 Klank, 'Secondary labour force or permanent staff?', 138; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt*, 96-99.

10 *Ibidem*, 140-148; bijlage 12, 15.

Vlak na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog poseren grensbewoners en grenswachters aan de gesloten grensovergang bij Pannesheide in Kerkrade, november 1914.

Bron: Weet je nog koempel? : de mijnen in Limburg 9 (Zwolle 2004).

verworven koopkracht drie keer zo hoog was als die van de Duitse mijnwerkerslonen. Het gevolg was dat er een grote stroom van ervaren Duitse arbeiders op gang kwam, die hun baan in de Duitse mijnen opgaven om in Nederland aanzienlijk meer te kunnen verdienen. Tijdgenoten noemden hen *Guldenmänner*.¹¹ De muntstabilisatie door de introductie van de *Reichsmark* in november 1923 beëindigde de hyperinflatie en dit had onmiddellijk effect op de omvang van de pendelstroom uit Duitsland: de meeste pendelaars keerden terug naar hun vroegere werkgever.

De invloed van monetaire factoren was ook merkbaar aan de Belgische grens aan de westzijde van de Zuid-Limburgse mijnstreek, zij het veel minder sterk. In de jaren 1920 waren er verschillende mijnen in de Belgische Kempen in bedrijf gekomen. De mijn in het dorp Eisden, vlakbij de Nederlandse grens, stelde aanvankelijk een groot aantal Nederlanders te werk. De devaluatie van de Belgische frank in 1926 leidde tot een aanzienlijke teruggang van het aantal Nederlandse mijnwerkers in Eisden en een groeiend aantal Belgische pendelaars naar de pas geopende mijn Maurits in Geleen. Vergeleken met de Duitse pendel in het begin van de jaren 1920 bleef de Belgische echter beperkt van omvang: het grootste aantal werd in 1927 bereikt met 394 man.¹²

¹¹ *Ibidem*, 145-148.

¹² *Ibidem*, 148-149; Bart Delbroek, 'Op zoek naar koolputters. Buitenlandse mijnwerkers in Belgisch-Limburg in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 80-103, aldaar 86.

De trek naar de Luikse mijnen na de Tweede Wereldoorlog

Na de Tweede Wereldoorlog groeide de Belgische economie sterk, in tegenstelling tot de Nederlandse, en de Belgische mijnindustrie, die als werkgever altijd al impopulair was geweest, kampte met een groot tekort aan arbeiders.¹³ In het Luikse mijn-district was dit des te sterker het geval, omdat daar veel alternatieve werkgelegenheid was, bijvoorbeeld in de staalindustrie. De Belgische regering streefde naar een hogere energieproductie en riep de zogenoemde kolenslag (*bataille de charbon*) uit. Arbeiders die bereid waren aan deze slag deel te nemen, kregen allerlei materiële voordelen, maar die losten het arbeidstekort niet op. De mijnbedrijven gingen daarom over op grootschalige werving van arbeiders uit het buitenland, vooral in Italië, maar ook in aangrenzende landen. In het begin van de jaren 1950 zonden ze wervingsagenten naar het Nederlandse en in mindere mate het Akense mijnbekken om mijnwerkers te rekruteren voor werk in de Luikse mijnen. Ze betaalden informanten en organiseerden bijeenkomsten in cafés en bars om daarvoor propaganda te maken.¹⁴ Ze zorgden ook voor gratis vervoer van pendelaars per bus.

De voordelen voor Nederlandse mijnwerkers konden inderdaad aanzienlijk zijn, vooral na september 1949, toen de Nederlandse gulden 18 procent meer devalueerde dan de Belgische frank. Gevoegd bij de al bestaande verschillen in loonhoogte, kwamen de lonen in Nederland daardoor zo'n 32 procent onder de Belgische te liggen. Voor geschoolde houters in de mijnindustrie kon dit zelfs oplopen tot 42 procent. Promotie vond in de Luikse mijnen veel sneller plaats en er waren allerlei emolumenten, zoals een geldbedrag in plaats van gratis kolen, gratis vervoer, en *last but not least* een veel hogere kinderbijslag. Als tenslotte de Nederlandse pendelaar zijn Belgische franken op de zwarte markt omwisselde, kon hij in extreme gevallen zijn verdiensten bijna verdubbelen. En er waren ook immateriële voordelen: er was minder controle in de Luikse mijnen, de arbeidsverhoudingen waren minder formeel, en mensen konden ontsnappen aan de sociale controle in de nogal in zichzelf gekeerde Limburgse mijnwerkersgemeenschappen.¹⁵

Vanaf 1950 begon het aantal *frontaliers hollandais* in de Luikse mijnen te groeien, tot het in 1954 een maximum bereikte van 1.468 – volgens een officiële Belgische telling. In dat jaar maakten zij 11 procent van de buitenlandse arbeiders in deze mijnen uit, in omvang de derde groep na de Italianen (64 procent) en de Polen (13 procent). De groei viel samen met een toenemende werkloosheid in Nederlands-Limburg, vooral na de zogenaamde Koreacrisis in 1951. Na 1953 begon de werkgelegenheid in Nederland weer te groeien en dit weerspiegelde

13 Vgl. Leen Roels, *Het tekort. Studies over de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in het Luikse kolenbekken vanaf het einde van negentiende eeuw tot 1974* (Hilversum 2014) 117-143.

14 Willibrord Rutten, 'Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse kolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (2011) 3-53, aldaar 32-35; Klank, 'Secondary labour force or permanent staff?', 148.

15 Rutten, 'Buitenbeentjes', 15-20.

zich meteen in een afname van de grenspendel, eerst geleidelijk tot bijna 1.100 in 1958, daarna sneller tot een laatste telling van 185 in 1965.¹⁶

Het geval van de *frontaliers hollandais* in het begin van de jaren 1950 biedt een unieke gelegenheid om de invloed van *push-and-pull* op grensoverschrijdende arbeidsmarkten te onderzoeken, omdat dit kan worden vergeleken met de omvangrijke pendel naar de Luikse mijnen vanuit het zuidelijk deel van de Belgische provincie Limburg, gelegen ten westen van Nederlands Zuid-Limburg op ongeveer dezelfde afstand ten noorden van Luik. Net als in Nederlands-Limburg concurreerde de mijnindustrie in Belgisch-Limburg (de Kempen) met de Luikse mijnen om het beschikbare arbeidsaanbod. Mogelijk was eveneens van belang dat pendelaars in beide gevallen een taalgrens over moesten steken van de Nederlands- (of Vlaams) talige Limburgen naar het Frans- (of Waals)sprekende Luik.

Aan het einde van 1953 pendelden ongeveer 1.800 mijnwerkers uit Belgisch-Limburg naar het Luikse kolenbekken, dat is 4,5 procent van de in die provincie woonachtige mijnwerkers. Vanuit Nederlands-Limburg werkten er ongeveer 1.500, dat is 2,8 procent van de mijnwerkers daar. Het was dus naar verhouding minder 'gewoon' voor de Nederlands-Limburgse mijnwerkers om in Luik te gaan werken dan voor de Belgisch-Limburgse. Zeker als we ook nog rekening houden met de grote verschillen in verdiensten die Nederlanders konden realiseren door aan de andere kant van de staatsgrens te gaan werken – voordelen die de Vlamingen als Belgen misten –, kunnen we veilig concluderen dat de *pull* van Luik op de Nederlandse mijnwerkers geringer was dan verwacht zou kunnen worden zonder de aanwezigheid van een staatsgrens.¹⁷

Dit verschil kan deels worden verklaard door de 'onbekendheid' van de Nederlandse arbeiders met de Waalse arbeidsmarkt, in tegenstelling tot de 'bekendheid' daarmee van hun Vlaamse tegenhangers, aangezien er een lange traditie was (sinds de negentiende eeuw) van Vlaamse migratie en pendel naar de bloeiende Waalse industriegebieden, ook vanuit Belgisch-Limburg naar Luik.¹⁸ Dit is echter maar een deel van de verklaring. Mijnbedrijven, woningbouwverenigingen, vakbonden, arbeidsbureaus en de dominante katholieke kerk, deden er alles aan om Nederlandse mijnwerkers ervan te weerhouden hun geluk aan de andere kant van de grens te zoeken. Er waren allerlei sancties: wervingsagenten werden opgespoord en beboet vanwege illegale praktijken; mijnwerkers die een bedrijfswoning huurden moesten hun huis uit zodra zij over de grens begonnen te werken; als ze weer bij hun vroegere werkgever in dienst wilden komen was er een wachttijd van drie maanden. De vakbonden en de kerk begonnen een ontmoedigingscampagne: de Waalse mijnen werden afgeschilderd als onveilig en ongezond; het gezinsleven en de gezinsmoraal zou in gevaar komen door de vrijheid die pendelaars in het verre Luik zouden genieten, et cetera.¹⁹

16 *Ibidem*, 27-30.

17 *Ibidem*, 29-30, 35, 45-47.

18 Idesbald Goddeeris en Roeland Hermans (red.), *Vlaamse migranten in Wallonië, 1850-2000* (Leuven 2011); Roels, *Het tekort*, 47-51.

19 Rutten, 'Buitenbeentjes', 35-41.

De conclusie moet derhalve luiden dat de Nederlandse arbeiders er niet alleen door 'onbekendheid' van werden weerhouden de grens over te steken; er werd op hen ook een sterke morele druk en institutionele controle uitgeoefend om in het land te blijven. Op langere termijn kan dit worden beschouwd als deel van een bewuste politiek van regionalisering van de Nederlandse mijnarbeidsmarkt, vooral na de jaren 1920. Nederlandse mijnbedrijven, daarin gesteund door de in Limburg invloedrijke katholieke kerk, trachtten hun personeel te controleren en aan de mijnbedrijven in de regio te binden.²⁰ Deze strategie was redelijk succesvol: alleen onder zeer hoge druk van *push of pull* waren mijnwerkers bereid zich van deze banden los te maken om aan de andere kant van de grens te gaan werken. Het succes van dit beleid is ook zichtbaar in het naar verhouding geringe aandeel van 'reguliere' mijnwerkers onder de Luikse pendelaars: als 'marginaal' te beschouwen arbeiders, bijvoorbeeld omdat zij oorspronkelijk niet uit Limburg of de mijnstreken afkomstig waren en zich daardoor gemakkelijker aan de sociale controle konden onttrekken, waren oververtegenwoordigd.

Nederlandse mijnwerkers en de Duitse *Bergmannsprämie* (1957)

De opsluiting van de Nederlandse mijnwerkers in de regio Zuid-Limburg werd opnieuw problematisch in 1957, toen de Duitse overheid besloot mijnarbeid in Duitsland te ondersteunen met een belastingvrije premie, de zogenoemde *Bergmannsprämie*.²¹ Dankzij deze subsidie stegen de lonen met 10 procent. Met deze loonstijging wilde de regering een einde maken aan de vlucht van de mijnwerkers uit de mijnindustrie naar aantrekkelijker werk elders. Het gevolg was dat de Duitse lonen plotseling nog meer boven de Nederlandse kwamen te liggen. De Nederlandse lonen waren al lager dan die in de omliggende landen door het restrictieve loonbeleid van de Nederlandse regering. Hogere lonen in Duitsland hadden al vóór 1957 een groeiend aantal Limburgse mijnwerkers aange trokken, van wie sommigen eerder in Luik hadden gewerkt en dus al bekend waren met grenspendel.

In de jaren 1950 bestond er een 'geleide loonpolitiek', waarmee de Nederlandse regering de lonen in de industrie laag hield ter bevordering van de export. Dit beleid werd gesteund door de grote nationale vakcentrales. Niettemin begon de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (NKMB) in 1957 een campagne om de werkgevers en de overheid te dwingen ook in Nederland een premie in te stellen. Deze campagne culmineerde in de zogeheten langzaam-aanactie van 1 en 2 april 1957, in feite een tweedaagse staking. Door de consensus over het restrictieve loonbeleid waren stakingen in Nederland in deze periode zeer ongebruikelijk, zeker als zij werden georganiseerd door een confessionele vakbond.

20 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt, passim*.

21 Ad Knotter, 'Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaam-aan-actie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkers Bond (1957) tussen nationale integratie, grenslijging en katholiek regionalisme', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* LIII (2008) 117-157.

Geen wonder dat er een enorm debat ontstond tussen de voor- en tegenstanders van deze staking en over de rechtvaardigheid van de looneisen. Het debat maakte duidelijk dat katholieke gezagsdragers in de kerk, de vakbond en de politiek een actief beleid voorstonden om de Nederlandse mijnwerkers in Zuid-Limburg te houden en het ontstaan van een grensoverschrijdende arbeidsmarkt tegen te gaan.

Uiteindelijk was dit beleid gebaseerd op de angst dat de bewust geconstrueerde katholieke samenleving in de Limburgse mijnstreek uiteen zou vallen door een veronderstelde desintegratie van de voornamelijk katholieke mijnwerkersbevolking. Vanaf het begin van de twintigste eeuw hadden kerkelijke leiders een reeks van door de kerk geleide sociale organisaties en instellingen opgebouwd, die zij als cruciaal beschouwden voor het bijeenhouden van hun kudde. Als mijnwerkers op grote schaal naar Duitsland zouden trekken, zouden zij zich niet alleen aan deze hegemoniale sociale sfeer kunnen onttrekken, maar zouden ze ook moeten worden vervangen door buitenstaanders van allerlei slag, zoals protestanten, atheïsten of socialisten uit het noorden van Nederland, of arbeidsmigranten uit 'achterlijke' landen als Italië of Marokko, die niet in dit zorgvuldig opgebouwde regionale model zouden passen. Om Limburg katholiek te houden moest het regionale aanbod van mijnwerkers weer teruggeleid worden naar de Limburgse mijnen en weer vastgehouden binnen de Limburgse grenzen. Voor dit nobele doel zou een loonsverhoging niet alleen economisch, maar ook moreel gerechtvaardigd zijn.

Dit verklaart niet alleen de uitzonderlijke strijdbaarheid van de katholieke mijnwerkersbonden, maar laat ook zien dat de vakbondsleiders en katholieke opinieleiders er in het algemeen van overtuigd waren dat de Limburgse mijnwerkersbevolking niet stabiel genoeg zou zijn om te voorkomen dat ze vanwege hogere lonen naar Duitsland vertrokken. Zij dachten dat de 'onbekendheid' met de Duitse arbeidsmarkt niet groot genoeg was om hen onder de hoede en de sociale controle van de katholieke organisaties te houden: uiteindelijk zou alleen internationale gelijktrekking van de lonen helpen.

De Duitse arbeidsmarkt had een aanzienlijke invloed op de houding van de mijnwerkers, zowel die in de katholieke vakbond als daarbuiten: de druk om tot actie over te gaan nam dermate toe dat de katholieke vakbondsleiders daaraan moesten toegeven en op 1 en 2 april 1957 een langzaamaanactie moesten uitroepen. Na maanden van intensief overleg werd er in oktober 1957 inderdaad een premie toegekend die vergelijkbaar was met de Duitse *Bergmannsprämie*. In november waren de meeste pendelaars teruggekeerd.

Vluchten voor de mijnsluiting: het hoogtepunt van de grensarbeid (1966-1973)

Dit alles zou in de jaren daarna heel anders worden. In 1965 werd de sluiting van de Nederlandse mijnen aangekondigd. Op dat moment hadden de mijnbedrijven in totaal 53.305 mensen in dienst, in twaalf verschillende mijnen. In de mijnstreek was het lot van de hele samenleving verbonden met de mijnindustrie. De

ontmanteling daarvan was voorzien in een vrij korte periode: de sluiting van de laatste mijn was gepland in 1974. Het gevolg was dat de werkgelegenheid in de mijnen afnam en dat de mijnen minder aantrekkelijk werden voor daar werkende mijnwerkers, hun zonen, en anderen. Het overheidsbeleid om nieuwe industrie en investeringen naar de regio te halen om dit tegen te gaan hadden slechts gedeeltelijk succes. De crisis in de mijnindustrie stimuleerde meer en meer mensen om werk over de grens te zoeken. Omdat de werkgelegenheid in de Duitse mijnen ook afnam, vond een toenemend aantal Nederlandse grensarbeiders werk in andere sectoren, vooral in de sterk groeiende bouwnijverheid in het Akense gebied.²² In Duitsland was in deze jaren een bouw golf aan de gang, vooral in het begin van de jaren 1970. In en om Aken ontwikkelden ook de machinebouw, metaal- en chemische industrie zich snel. Dit schiep nieuwe kansen voor grensarbeiders, vooral de laaggeschoolde arbeiders voor wie de Nederlandse mijnen steeds onaantrekkelijker werden. Bovendien stegen de lonen in Duitsland tot ongeveer 30 procent boven het Nederlandse loonpeil. Een revaluatie van de Duitse mark in 1973 voegde daar nog 5 tot 10 procent aan toe. De *push* van de moeilijke arbeidsmarktomstandigheden in de Nederlandse mijnstreken en de *pull* van de arbeidsvraag en de loonverschillen werkten krachtig samen om duizenden werknemers aan te moedigen de grens over te steken.

In 1973 bereikte de pendelarbeid vanuit het zuidelijk deel van Limburg een recordhoogte van bijna 16.900 mensen. Dit was 6 procent van de werkzame beroepsbevolking in dat gebied.²³ De economische neergang na de oliecrisis van 1973 veroorzaakte een daling van de werkgelegenheid, vooral in de Duitse bouw en industrie, en ook van de lonen: in 1975 was het loonverschil verminderd tot 12 procent. De omvang van de grensarbeid stortte in enkele jaren in tot 6.900 in 1979, net 3 procent van de Zuid-Limburgse beroepsbevolking. Van de terugkeerders vonden de meeste ook geen werk in Nederland. Op deze manier kon het Duitse grensgebied een aanzienlijk deel van zijn werkloosheidsproblemen afwentelen op Nederland.

Uit een vergelijking van de omvang van de grensarbeid in het Nederlands-Duitse grensgebied aan het eind van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970 met eerdere en latere ontwikkelingen, wordt duidelijk dat de situatie in die tussenjaren hoogst uitzonderlijk was. Een toevallige combinatie van *push*, *pull* en geografische afstand had tijdelijk tot een sterke toename van het verschijnsel geleid, dat in eerdere jaren beperkt was gebleven tot een specifieke groep van (in meer of mindere mate) *outsiders* op de Zuid-Limburgse (mijn)arbeidsmarkt. Dit wordt nog duidelijker als we de grenspendel in deze periode vergelijken met die naar het binnenland. *Ceteris paribus* zou de omvang van de grens- en de binnenlandse pendel in een situatie van volledige transparantie en doorlaatbaarheid van een staatsgrens min of meer gelijk moeten zijn. In de jaren 1950, 1960 en 1970 was het percentage van de binnenlandse pendel in geheel Zuid-Limburg

22 Sophie Bouwens, *Over de streep. Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1958-2001* (Hilversum 2008) 55.

23 *Ibidem*, 53.

Nederlandse grensarbeiders met hun auto voor een Duitse fabriek, begin jaren 1970. Collectie SHCL.

echter steeds hoger dan dat van de grenspendel. Zelfs in het uitzonderlijke jaar 1973 was het aandeel van grensarbeiders naar Duitsland alleen in de Oostelijke Mijnstreek hoger dan dat van de binnenlandse pendelaars (11 tegenover 6 procent). Zeker als we in aanmerking nemen dat de voordelen van werken in Duitsland in dat jaar heel groot waren, zowel wat betreft de werkgelegenheid als de lonen, blijkt daaruit duidelijk dat grensarbeid niet een 'natuurlijke' of 'bekende' oplossing was om de werkloosheid in de Limburgse mijnstreken te ontlopen. Dit blijkt des te meer uit de omvangrijke emigratie naar andere delen van Nederland in dezelfde periode, met name uit de Oostelijke Mijnstreek.²⁴

Sophie Bouwens, aan wiens onderzoek het voorgaande is ontleend, concludeerde dat het aantal grensarbeiders ook in de periode dat die de grootste omvang bereikte nog steeds lager was dan verwacht mocht worden. Ook toen zou er een 'drempel van onverschilligheid', zijn geweest, gebaseerd op 'onbekendheid' met de arbeidsmarktsituatie aan de andere kant van de grens (zoals betoogd door Van der Velde en Van Houtum). Het is moeilijk uit te maken of dit inderdaad ook het geval was ten tijde van de grootste omvang in 1973, toen 6 procent van de potentiële Zuid-Limburgse beroepsbevolking in Duitsland werkte. Het is echter onmiskenbaar dat de publieke opinie in die jaren niet positief was over werken aan de andere kant van de grens. Uit onderzoek van Bouwens in de regionale pers blijkt dat vrijwel alle betrokkenen er negatief tegenover stonden.²⁵ De afkeuring van grensarbeid door autoriteiten, opinie-leiders, arbeidsorganisaties en -instellingen, vooral die met een katholieke ach-

²⁴ *Ibidem*, 61-62.

²⁵ *Ibidem*, 81-97.

tergrond, was er in de periode van de toename van het verschijnsel in de jaren 1960 en 1970 niet minder op geworden. Integendeel, naast de morele en sociale bezwaren die eerder door katholieke sociale organisaties en opinieleiders naar voren waren gebracht, werd grensarbeid nu bekritiseerd met een reeks nieuwe argumenten: grenspendelaars zouden *free riders* zijn die tegelijk profiteerden van de hoge lonen in Duitsland en van de sociale voorzieningen in Nederland zonder daar zelf aan bij te dragen; de Nederlandse samenleving had geïnvesteerd in de opleiding van werknemers die nu ten goede kwam aan de Duitse economie; door het weglekken van het arbeidsaanbod naar Duitsland werd arbeid in Zuid-Limburg schaars, waardoor investeringen in de regio zouden worden ontmoedigd. En inderdaad, in sommige sectoren maakte de schaarste aan arbeid het noodzakelijk buitenlandse arbeiders aan te trekken om arbeiders die naar Duitsland waren getrokken te vervangen.

Het valt moeilijk uit te maken in hoeverre de bereidheid van de regionale beroepsbevolking om over de grens te gaan werken door dit negatieve discours werd beïnvloed. Het maakt wel duidelijk dat 'onbekendheid', als een onbewuste en passieve mentale dispositie, werd versterkt door een regelrechte en uitgesproken vijandigheid tegenover het verschijnsel grensarbeid in de gevestigde publieke opinie zoals die in de regionale pers tot uiting kwam. Deze negatieve houding maakt duidelijk dat het lang duurde voordat het ideaal van een grensoverschrijdende, internationale arbeidsmarkt in Europa aanhang won. Het is paradoxaal dat het concept van een geïntegreerde Euregionale arbeidsmarkt pas ingang vond na de sterke achteruitgang van de omvang van de grensarbeid in de jaren 1970. Alleen na deze omslag in het denken begon men de tegenstelling tussen dit ideaal en de verwachtingen die ermee werden gewekt aan de ene kant, en het blijvend lage niveau van de grenspendel aan de andere, als een probleem te zien. Wij kunnen daaraan toevoegen dat het begrip 'onbekendheid' pas na deze omslag betekenis kreeg als verklaring voor deze nu als problematisch ervaren tegenstelling.

Conclusie

In het licht van hun onderlinge nabijheid was het bijna onvermijdelijk dat er verbandingen ontstonden tussen de arbeidsmarkten in de verschillende mijnbouwgebieden in de Nederlands-Duits-Belgische grensstreek. Grensoverschrijdende pendelarbeid was echter alleen vóór de Eerste Wereldoorlog een normaal en tweezijdig verschijnsel, en dan alleen tussen het uiterste oosten van de Nederlandse mijnstreek rondom Kerkrade en het meest westelijk gelegen deel van het Akense mijndistrict. Na de Eerste Wereldoorlog ontstond grensarbeid alleen in specifieke perioden en onder specifieke omstandigheden. De invloed van de staatsgrenzen was hierin doorslaggevend, omdat zij verschillende nationale sociaaleconomische regimes van elkaar scheidde. De ongelijke ontwikkeling van lonen en werkgelegenheid, nauw verbonden met deze verschillende regimes, was beslissend voor het ontstaan en de groei van grensarbeid

op bepaalde momenten. Hun invloed is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar in het effect van veranderingen in de wisselkoersen. De- en revaluaties droegen bij aan bestaande loonverschillen, die eveneens sterk werden beïnvloed door de nationale politiek. De effecten van de Belgische *bataille de charbon* en de Duitse *Bergmannsprämie* tegenover de restrictieve Nederlandse geleide loonpolitiek zijn hiervan duidelijke voorbeelden.

De *push* en de *pull* over de grens die ontstonden door loonverschillen en veranderingen van de wisselkoersen, en ook door verschillen in werkgelegenheid, waren dus een effect van de staatsgrens zelf. Zij werden veroorzaakt door de differentiatie, niet door de integratie van arbeidsmarkten over de grens heen. In elk afzonderlijk in dit artikel beschreven geval na het verdwijnen van de 'natuurlijke' verbinding tussen Kerkrade en Aken, waren er specifieke oorzaken die mijnwerkers en andere arbeiders ertoe brachten werk over de grens te zoeken. In deze gevallen was dit ook aantrekkelijk geworden voor mensen die er normaliter niet over zouden piekeren om de mogelijkheid van werken over de grens in overweging te nemen. In 'normale' omstandigheden en voor het gros van de mijnarbeiders was dus 'onbekendheid' met de arbeidsmarkt in het buitenland regel, grensarbeid de uitzondering, of zelfs ondenkbaar. 'Onbekendheid' als onbewust en passief achtergrondmotief werd echter versterkt door een uitgesproken afkeuring van werken over de grens door autoriteiten, opinieleiders, arbeidersorganisatie en daarmee verbonden instellingen, vooral die met een katholieke achtergrond. Vanaf de jaren 1920 slaagden de mijnbedrijven en de kerk erin de mijnwerkersbevolking aan de mijnbouw in de streek zelf te binden door een uitgebreid systeem van sociale controle, zowel in woord en geschrift als institutioneel. Pas aan het einde van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970, toen de controle van de mijnwerkersgemeenschappen door de kerk begon te verslappen, zagen de mijnwerkers en hun kinderen kans een eigen weg in te slaan. Zij trokken massaal naar Duitsland, maar zelfs deze enorme, zij het tijdelijke, toename van de grensarbeid was in feite de uitzondering die de regel bevestigt, zoals Bouwens overtuigend aantoonde.

Niettemin laten deze gevallen zien dat de dichotomie van 'bekendheid' tegenover 'onbekendheid' slechts een beperkte waarde heeft in de verklaring van het grensoverschrijdend arbeidsmarktgedrag. Het begrip 'onbekendheid' veronderstelt stilzwijgend dat er een 'optimale' of geïntegreerde arbeidsmarkt over de grenzen heen kan ontstaan, zodra de mentale oriëntatie op het eigen land is overwonnen. In de praktijk blijkt echter, zowel in het heden als in het verleden, dat er geen verband is tussen grensarbeid en grensoverschrijdende arbeidsmarktintegratie. Grensarbeid is een effect van de ongelijke ontwikkeling van staten en regio's en van de voortdurende herschikking van deze ongelijkheden in nieuwe ruimtelijke hiërarchieën. Als historisch verschijnsel kan het vóórkomen van grensarbeid worden verklaard door het samenspel van deze ongelijke ontwikkelingen met dominante instituties en mentaliteiten, die tezamen resulteren in veranderende grensregimes.